

УДК 316.4(477)

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Медіна Т.В.

*Кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології
Чернівецький національний університет ім.Юрія Федьковича*

Раскрываются причины сокращения рождаемости в Украине, анализируется влияние социально-экономических условий на процессы воспроизводства. Указанные явления рассматриваются в связи с особенностями функционирования семьи как социального института на современном этапе. Дается оценка демографической ситуации и мероприятий семейной политики, направленной на нормализацию демографических процессов.

The reasons of decline in birth rate in Ukraine are explained, the influence of social and economical conditions upon the reproductive processes are being analyzed. The phenomena mentioned are being scrutinized because of the peculiarities of the family functioning as a social institute at present stage. Demographic situation and tendencies of the family policy, directed towards the normalization of demographic processes, are being estimated.

Висвітлено причини скорочення народжуваності в Україні, аналізується вплив соціально-економічних умов на процеси відтворення. Вказані явища розглядаються у зв'язку з особливостями функціонування сім'ї як соціального інституту на сучасному етапі. Дається оцінка демографічної ситуації та міроприємств сімейної політики, спрямованої на нормалізацію демографічних процесів.

Ключові слова: демографічні процеси, народжуваність, смертність, депопуляція, репродуктивна поведінка

Дев'яності роки ХХ століття виявилися для України тим етапом її історії, коли гостро проявився цілий комплекс деформацій у шлюбно-сімейній сфері та відтворенні населення: різке падіння народжуваності, зростання смертності і зниження середньої тривалості життя, падіння шлюбності і збільшення кількості розлучень, зростання кількості позашлюбних народжень. Всі ці явища дають підставу говорити про вступ нашого суспільства в епоху демографічної кризи. Виникає закономірне питання про причини її виникнення, наростання і загострення. Відповіді на ці питання визначають вибір і пошук заходів сімейно-демографічної політики, що свідчить про надзвичайну важливість окресленої проблеми та її практичне значення. Вказана проблема носить доленосний характер з точки зору загрози демографічному потенціалу України.

Основною метою дослідження є аналіз взаємозв'язку двох взаємозалежних компонентів суспільного розвитку: демографічної сфери та сім'ї з точки зору вивчення і пояснення сучасних процесів, що відбуваються в них.

Аналіз останніх досліджень шлюбу та сім'ї дозволяє зробити висновок, що вищеперераховані явища інтерпретуються з двох опозиційних точок зору: одні науковці трактують їх як доказ кризи інституту моногамного шлюбу, сім'ї (Карлсон А., Антонов А.І.), інші розглядають їх як свідчення трансформації цих інститутів (Попеное Д., Голод С.) [1]. Незважаючи на

існування певної кількості публікацій у вітчизняній науковій думці, присвячених аналізу причин та наслідків демографічної кризи в українському суспільстві (Прибиткова І.М., Лібанова Е., Курило І., Цьома А.) [2], поглиблений соціологічний аналіз даної проблеми залишився поза увагою дослідників.

На думку науковців, три компоненти життя суспільства виявляють відносну погодженість у процесі історичного розвитку: а) стан сім'ї, особливості сімейного життя, включаючи можливість вибору лінії поведінки в «особистому житті», б) демографічна ситуація, в) рівень соціально-економічного розвитку.

Аналізуючи взаємодію цих компонентів, можна робити прогнози демографічного розвитку конкретного суспільства. Логіка сучасного українського життя дозволяє припустити, що саме тривала дестабілізація економіки і політики спричиняє катастрофічне падіння народжуваності. Реальні причини цього знаходяться в іншій площині.

Перехід до масової малодітності відбувся ще в 60-х роках ХХ століття. Демографічні зміни в цей період визначалися перебудовою демографічної поведінки. Саме в цей період розгорнулася дія глобальних факторів, спільних для усіх розвинутих країн, що у своїй сукупності обумовлюють неминуче настання депопуляції, незалежно від конкретної соціально-економічної кон'юнктури в тій або іншій країні.

Однією з головних причин зміни репродуктивної поведінки було масове залучення жінок до суспільного виробництва, внаслідок чого у них виник подвійний робочий день (на роботі і вдома), що сприяло великому фізичному і психічному перевантаженню. За таких умов народити ще одну дитину – це різко збільшити своє навантаження. Окремо слід звернути увагу і на той факт, що поширення жіночої зайнятості було викликано не тільки матеріальними труднощами сімей, а й прагненням до фінансової незалежності, оскільки слабкий інститут шлюбу вже не був запорукою добробуту особистості.

Поглиблений аналіз взаємозв'язку позасімейної жіночої зайнятості і депопуляції здійснили теоретики Чиказької школи. Вони виявили існування кореляційного зв'язку між зростанням погодинної оплати жіночої праці і зменшенням ймовірності народження дітей. До того ж закони рівної оплати, прийняті наприкінці 1960-х і на початку 1970-х рр., підірвали систему, в якій більш високі доходи чоловіків стимулювали народжуваність. У Японії науковці пов'язали спад народжуваності із зростанням кількості працюючих жінок, які перебували у шлюбі, з 13 % у 1943 р. до 42% у 1991 р., що стало найбільш швидким зростанням серед економічно розвинених країн [3, с. 106]. Дані по Швеції початку 80-х рр. XX ст. показали, що більш висока зарплата жінок істотно скорочує народження третьої дитини, в той час як більш високі доходи чоловіків збільшують цей відсоток [там само].

На думку деяких дослідників (зокрема, американського соціолога Рубена Хіла), незважаючи на існування взаємозв'язку між соціально-економічними умовами і народжуваністю, цей зв'язок опосередкований іншими чинниками. Проаналізувавши велику кількість статистичних матеріалів (в першу чергу демографічні показники 41 країни), Р.Хіл дійшов до висновку, що із зростанням економічного розвитку країни відбувається зростання рівня культури, урбанізації, покращується медичне обслуговування, а ці фактори в своїй сукупності сприяють зниженню народжуваності [4, с. 52].

Проблема впливу матеріальних факторів на процеси народжуваності привертала увагу і відомим радянським дослідникам (зокрема, А.І.Антонова та В.А.Борисова). Вони виявили такі закономірності: більш забезпечені та освічені прошарки населення не лише фактично мають менше, а й прагнуть мати менше (в середньому) дітей в сім'ї, ніж менш забезпечені та менш освічені. Подібна закономірність вказує на зменшення самої

потреби сім'ї в кількості дітей по мірі зростання рівня життя та освіти [5, с. 24]. Ймовірно, люди з високим рівнем життя мають більш високі життєві стандарти, які вимагають великих коштів, і це спричиняє їх небажання мати багато дітей. Слідом за Дж.Гелбрейтом можна сказати, що чим більше потреб ми забезпечуємо, тим більше нових потреб з'являється. На думку Президента Демографічної Асоціації Канади, професора Романюка А.І., "змагальний і виробничий індивідуалізм, який був характерний для піонерів капіталізму, виродився на гонку за щастям, яка заводить до тупіку нарцисових турбот про самого себе" [6, с. 71].

За останні 30 років демографи та соціологи значно просунулися в розумінні механізму впливу соціально-економічних умов на народжуваність та причин її падіння. Вони прийшли до висновку, що соціально-економічні умови впливають на народжуваність через зміни у структурі потреб, цінностей, норм [7].

Дійсно, головна причина занепаду народжуваності і депопуляції - це революція в системі цінностей, що відбулася в кінці 1960-х рр. XX ст. На думку бельгійського демографа Рона Лестейга, негативні зміни в структурі сім'ї та рівні народжуваності відображають перехід західної ідеологічної системи від християнських цінностей (відповідальність, готовність до самопожертви, альтруїзм) до войовничого атеїстичного індивідуалізму. Видатний французький історик Філіп Арієс звернув увагу на фальш дітоцентризму, бо в нову епоху дитині відводиться все менше місця, знижується цінність дітей взагалі [3].

Світські ідеї індивідуалізму, раціонального розрахунку, економічної вигоди та матеріалізму в більшості випадків взяли верх над християнським послухом біблійної заповіді "плодіться і розмножуйтеся". Нові цінності також витіснили певну повагу до уявлення про роль Бога у створенні нового людського життя. Іншими словами, падіння народжуваності стало підсумком відступу від релігії в масштабах всього суспільства, а також зміни системи цінностей.

Отже, однією з найважливіших причин зниження народжуваності у більшості країн, що переживають депопуляцію, є зменшення потреби в дітях. Народження дітей стає цариною свідомого, раціонального вибору, а автономізація особистості визначає орієнтацію на малодітність. Актуалізація цінностей індивідуальної свободи й незалежності, домінування у життєвих планах молоді стратегій досягнення особистого успіху, її більша зацікавленість у цінностях, пов'язаних з освітою й

професійною кар'єрою безпосередньо позначається на рівні народжуваності. Саме на це звернув увагу німецький соціолог Ульріх Бек: "Якщо у 50-ті та 60-ті роки на питання: "Яку ціль Ви переслідуйте в житті?" – люди чітко і ясно відповідали у категоріях "щасливого сімейного життя": побудувати власний будиночок, купити автомобіль, дати дітям хорошу освіту, то на початку 90-х років чимало людей заговорило іншими категоріями – по необхідності невизначеними – "про самореалізацію", "пошуки ідентичності", "розвиток особистих здібностей" [8, с. 143]. Крім того, варто звернути увагу і на таке пояснення змін в репродуктивній поведінці: "Дітей не народжують не внаслідок бідності, а через те, що вони можуть заважати в повному обсязі насолоджуватися плодами другої хвилі споживацької революції. Діти суттєво відволікають від радощів споживання. З немовлям не підеш до клубу, не поїдеш до Європи або Таїланду, витрати на дітей можуть блокувати плани зміни автомобіля" [9, с. 11]. Отже, однією з причин зниження народжуваності є небажання присвячувати найкращі роки свого життя турботі про дітей. Щоб зменшити це число "втрачених років", треба зменшити число народжень - до однієї дитини або не мати дітей взагалі.

Аналізуючи причини зниження народжуваності в Україні, варто звернути увагу і на соціально-психологічні чинники цього явища. Не можна відкидати того факту, що невпевненість у завтрашньому дні, побоювання втрати робочого місця, недовіра до органів влади не дозволяють планувати своє життя і ставлять його в залежність від ситуації в країні.

На репродуктивну поведінку впливає також зростання вимог суспільства до соціалізації дітей. У зв'язку з тим, що майбутній соціальний статус дитини пов'язаний з моральними та матеріальними "вкладаннями" в її підготовку до життя, батьки співвідносять цю перспективу із своїми можливостями, що також обмежує кількість дітей в сім'ї. "Інвестиції у дітей" включають в обов'язковому порядку витрати на забезпечення їм високого рівня здоров'я, прийнятної і комфортної рівня життя, запасу вражень, придбання речей, соціально необхідних в колі ровесників. Найбільших витрат потребує отримання бажаної з точки зору більшості населення вищої освіти. Перспективи майбутнього розвитку, необхідність успішного соціального старту висувають вимоги до максимально якісної освіти, яка тепер є не тільки платною, але й дорогою. Зрозуміло, що з ослабленням власне демографічних нормативно-ціннісних регуляторів і з появою можливості раціоналізувати шлюбну і

репродуктивну поведінку люди оцінюють свої витрати і придбання як при ухваленні рішення про вступ до шлюбу або про розлучення, так і при прийнятті рішення про народження дитини.

Вивчення демографічних процесів у сучасній Україні дає підстави зауважити, що вони похідні від змін етапів формування сім'ї, усіх боків її життя. Вони полягають у наступному: нове коло зниження народжуваності, зменшення кількості зареєстрованих шлюбів і зростання кількості випадків співжиття, збільшення кількості позашлюбних народжень та розлучень. Причому хронологічно зміни відбуваються так: спочатку зниження народжуваності, потім зростання кількості розлучень, потім поширення практики співжиття, і нарешті підвищення позашлюбної народжуваності, про що, власне, і свідчать дані статистики.

Феномен поширення офіційно незареєстрованих подружніх союзів і позашлюбної народжуваності поряд із зростанням розлучуваності, падінням народжуваності відноситься до тих змін у демографічній сфері, на основі яких на початку ХХ ст. робились висновки, наприклад П. Сорокіним, про наступаючу кризу, дезінтеграцію сім'ї і шлюбу, а потім і суспільства. Однак вказані процеси раніше або пізніше відбуваються в багатьох розвинених країнах світу. В останні десятиліття така форма сімейної організації, як співжиття (*cohabitation*, *consensual union*, *marriage de facto*) стає в багатьох європейських країнах статистично значущою альтернативою офіційній сім'ї (зареєстрованому шлюбу). В Україні, за результатами перепису 2001 року, серед всіх шлюбних пар 7,0% перебували у незареєстрованому шлюбі [10, с. 25].

Про зміни у функціонуванні інституту сім'ї свідчить тенденція зростання позашлюбних народжень. Так, починаючи з 1990 р. до 2007 р. питома вага позашлюбних народжень у загальній кількості народжених в нашій країні зростає з 11,2 до 21,4 % (див. табл. 1). Причому ці явища характерні як для сільських поселень (21,8), так і для міських (21,2), хоча і спостерігаються досить значні регіональні відмінності у межах країни [11]. Це певною мірою свідчить про становлення нових соціальних норм.

Таблиця 1

Як бачимо з таблиці, останні декілька років спостерігається незначне зростання кількості народжень. Політики пояснюють це виплатою державою грошової допомоги при народженні дитини. Вперше за 10 років впродовж 2008 року народжуваність перевищила смертність у трьох регіонах України (у Києві, Закарпатській та

Рівненській областях). Це явище можна пояснити впливом декількох причин. По-перше, більш багаточисельна когорта людей, що народилися у 80-х рр., вступила в репродуктивну фазу. По-друге, народились так звані "відкладені" у неблагополучні 90-ті роки ХХ століття діти. По-третє, соціально неблагополучні прошарки населення у гонитві за легкими грішми прийнялися народжувати. За даними соціологічних досліджень, найбільш ефективно матеріальне стимулювання народжуваності спрацьовує в середовищі кризових сімей. До цієї групи входять в основному безробітні, алкоголіки, наркомани. За приблизними підрахунками, таких сімей нараховується в Україні близько 180 тисяч. Можна припустити, що зростання народжуваності здійснюється певною мірою за рахунок таких сімей [12, с. 11]. Особливе занепокоєння викликає ця ситуація в умовах економічної кризи, стагнації економіки, зростання кількості безробітних. Крім того, медики фіксують зростання кількості новонароджених з внутрішньоутробними вадами розвитку. За свідченням медиків, частина жінок відмовляється робити аборти за медичними показами заради отримання допомоги.

Зазначені коливання народжуваності не мають принципового значення. Протягом останніх 20 років сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні не раз варіював, залишаючись весь цей час нижче за межу простого заміщення поколінь (2,1 дитини на одну жінку). Поєднання наднизької народжуваності і високої смертності, що спостерігається в Україні, є унікальним. Недаремно в новій доповіді Генерального секретаря ООН про світові демографічні тенденції, яка була розглянута на 42-й сесії Комісії з народонаселення та розвитку 30 березня - 3 квітня 2009 року, йде мова про таке: "Розвинені країни зіткнуться зі скороченням чисельності їх населення. У період 2009-2050 років чисельність населення зменшиться в 45 державах. Зокрема в Російській Федерації на 33 млн. осіб, в Японії - на 25 млн., в Україні - на 15 млн., у Німеччині - на 8,4 млн. і Польщі - на 7,7 млн.", - йдеться в доповіді [13].

Переоцінювати роль матеріального стимулювання в зростанні народжуваності не варто. Як показав шведський експеримент, в кінцевому рахунку воно не приносить успіху. Недавнє порівняльне дослідження, здійснене в декількох країнах соціологом Чарльзом Хомом, показало, що чим ширше масштаби й обсяги соціального

забезпечення, тим нижче рівень народжуваності. Гіпотеза зворотнього зв'язку діє як абсолютна істина: скорочення народжуваності збільшує витрати на підтримку літніх людей. Від Австралії до Замбії, чим більше пільги, що надаються системою соціального забезпечення, тим менша кількість дітей [3].

Так чи інакше, але сьогодні зрозуміло, що державні щомісячні допомоги на дітей, що практикувалися тривалий час в Європі, не збільшують числа дітей у сім'ї, а лише змінюють графік народжень, прискорюючи появу дитини, яка мала б народитися пізніше. У зв'язку з цим, американська система податкових пільг та надання кредитів в залежності від кількості дітей в сім'ї може виявитися більш ефективною.

Виходячи з вищевказаного, вбачається демографічно невиправданою виплата допомог при народженні дітей будь-якої черговості (особливо в умовах скорочення всіх соціальних виплат). Ймовірно, варто допомагати тим сім'ям, які народжують дітей другої, третьої та ін. черговості, оскільки про доцільність народження першої дитини практично ніхто не замислюється. Як наслідок, вивільнюється значна частина коштів, які можна спрямувати на допомогу сім'ям, що мають двоє і більше дітей. Вбачається виправданим надання допомоги тим, хто її дійсно потребує, а також такої витрати коштів, яка б дозволила досягти реального результату в питанні підвищення демографічного потенціалу України.

Соціологічний аналіз демографічних процесів в сучасній Україні дає можливість зробити висновок, що демографічна криза в нашій країні зумовлена низкою причин. Одна з найважливіших – зміна цінностей. Економічна ситуація опосередковано впливає на народжуваність, свідченням чого є досвід розвинених країн світу. Соціальний захист сімей з дітьми – необхідна умова їх нормального функціонування, проте, ймовірно в цьому питанні варто орієнтуватися на більш ефективний американський досвід. Проте, наймогутніший спосіб збільшення кількості дітей у сім'ї і припинення депопуляції знаходиться в сфері релігійних вірувань.

Відомому російському соціологу І.В.Бестужеву-Ладі належать такі слова: "Країни, що допустили себе до положення жертв депопуляції, не заслуговують місця під сонцем на політичній мапі світу першої чверті ХХІ століття. Їхнє місце неминуче займуть більш життєздатні соціуми" [14, с. 14]. Не дивлячись на різкість цих слів, вони відбивають процеси, які спостерігаються в багатьох країнах світу. Україна внаслідок економічної ситуації ще не стала місцем,

куди прагнуть імігранти, проте рано чи пізно
це станеться.

Література:

1. Антонов А.И. Действительно ли небо упало на землю? (Комментарии к дискуссии американских социологов об упадке семьи в США) / Антонов А.И. // Вестник Моск. ун-та. Серия 18. Социология и политология. – 1996. - № 3. – С. 60-65; Антонов А.И. Демографическое будущее России: депопуляция навсегда? / Антонов А.И. // Социс. – 1999. - № 3. - С. 80-87; Карлсон А. Общество - Семья – Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход. / Карлсон А.; [пер. с английского под ред. профессора А.И. Антонова] – М., 2003. – 290 с.; Попеное Д. Упадок американской семьи (1960-1990): обзор и оценка (фрагменты статьи) / Попеное Д. // Вестник Московского ун-та. Сер.18. Социология и политология. - 1996.- № 3.- С. 65-73.
2. Прибиткова І.М. Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів. / Прибиткова І.М. - К.: АртЕк, 1995. - 265 с.; Курило І. Доповіді про демографічну ситуацію і її демоєкономічні впливи в Україні [електронний ресурс] – Режим доступу: [http:// www.ucu.edu.ua/doc/2007/dopov family IKurylo.doc](http://www.ucu.edu.ua/doc/2007/dopov_family IKurylo.doc); Цьома А.П. Сучасна демографічна ситуація в Україні і основні напрями демографічної політики держави [електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pdaa.com.ua/np/pdf/58.pdf>
3. Карлсон А. Общество-Семья-Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход / Карлсон А.; [пер. с английского под ред. профессора А.И. Антонова] – М., 2003. – 290 с.
4. Heer D. Economic Development and the Fertility Transition / Heer D. // Selected Studies in Marriage and the Family. – N.Y., 1974. – P. 44-68.
5. Антонов А.И., Борисов В.А. Кризис семьи и пути его преодоления (научный доклад) / Антонов А.И., Борисов В.А. – М.: АН СССР, Институт социологии, 1990. - 36 с.
6. Романюк А.И. Демографическое будущее развитых обществ: между детерминизмом и свободой выбора / Романюк А.И. // Социологические исследования. – 1999. - № 3. – С. 70-80.
7. Прибиткова І.М. Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів / Прибиткова І.М. - К.: АртЕк, 1995. - 265 с.
8. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / Бек У. ; [пер. с нем. В. Седельникова и Н.Федоровой]. – М.: “Прогресс-Традиция”, 2000. – 384 с.
9. К середине века половина Украины вымрет? // Комсомольская правда в Украине. – 2008. – 27 июня-3 июля. – С. 10-11.
10. Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991-2003 роки): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року / Т.Ф.Алексєєнко; Державний ін-т проблем сім'ї та молоді – К., 2004. – 252 с.
11. Найважливіші демографічні показники України за період 1990-2008 рр. [електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
12. Старая песня о новом // Аргументы и факты в Украине. – 2008. - № 17. – С. 11.
13. Чисельність населення України до 2050 року зменшиться на 15 млн. чоловік // Українське незалежне інформаційне агентство новин (УНІАН) [електронний ресурс] – Режим доступу: <http://unian.net/ukr/products-76459.html>
14. Бестужев-Лада И. В. Депопуляция: социальные проблемы / Бестужев-Лада А.И. // Материалы Всероссийской научно-практической конференции [«Демографические процессы и семейная политика: региональные проблемы»], (Липецк, 28-30 сентября 1999 г.). - М., 1999. - С. 13-14.